

راهنمای تولید منابع آموزشی مطالعات اجتماعی

در سال‌های اخیر عوامل زیادی سبب افزایش تهیه و تولید منابع آموزشی غیردرسی در کشورمان شده است. جهت‌گیری نظام آموزشی از یک سو و دل‌مشغولی معلمان و والدین نسبت به تحقق ایده‌آل اهداف آموزشی از سوی دیگر و گردش مالی درخور توجه در این فرایند از سوی سوم، در ایجاد این شرایط تأثیر درخور توجهی داشته است. از سوی دیگر، پیشرفت وسایل ارتباطی سبب شده است اخبار مربوط به تولید علم، اکتشافات، اختراعات، نظریه‌های جامعه‌شناسی، شیوه‌های نوین یاددهی و یادگیری و... به سرعت در سراسر جهان انعکاس یابد. وجود چنین شرایطی سبب می‌شود، انبوهی از ترجمه‌ها، مقالات، نرم‌افزارها و کتاب‌های آموزشی در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد. منابع انبوه تولید شده در حوزه کتاب‌های آموزشی غیردرسی نیز با توجه به تنوع سلیقه تولیدکنندگان گاه از اهداف آموزشی برنامه درسی ملی دور می‌شوند. لذا لازم است دستورالعمل و چارچوب مشخصی برای هدایت تولیدکنندگان این منابع در هر یک از حوزه‌های علوم وجود داشته باشد. اسناد تولید شده توسط «دفتر انتشارات و تکنولوژی آموزشی» چارچوب‌ها و معیارهای موردنظر برنامه‌ریزان آموزشی را در این زمینه تعیین کرده است.

در این نوشتار، ضمن اشاره به اهداف آموزشی حوزه مطالعات اجتماعی، ویژگی‌ها و معیارهایی که منابع تولید شده، طبق این اسناد باید از آن‌ها برخوردار باشند نیز بیان شده است.

کلیدواژه‌ها: برنامه درسی ملی، مطالعات اجتماعی، کتاب‌های کار، کمک‌آموزشی، کمک‌درسی

ضرورت و اهمیت برنامه درسی مطالعات اجتماعی

در این میان وظیفه نهادهای آموزشی هر کشوری تربیت افرادی مسئول، مطلع، توانمند و مجهز به مهارت‌های لازم و شایستگی‌های دیگر است تا در مسیر رشد و توسعه جامعه خویش آگاهانه و مسئولانه عمل کنند. در برنامه درسی ملی کشور ما نیز هدف کلی برنامه‌های درسی و تربیتی، تربیت یکپارچه عقلی، ایمانی، عملی و اخلاقی دانش‌آموزان است، به گونه‌ای که بتوانند موقعیت خود را نسبت به خود، خدا، دیگر انسان‌ها و نظام خلقت به درستی درک و توانایی اصلاح مستمر موقعیت فردی و اجتماعی خویش را کسب کنند.^۱

با توجه به حوزه وسیع مطالعات اجتماعی، کتاب‌های این حوزه از گستردگی چشمگیری برخوردارند، به گونه‌ای که شناسایی این کتاب‌ها را از سایر کتاب‌های علوم یا حتی کتاب‌های معلومات عمومی دشوار می‌سازد. مطالعات اجتماعی یک حوزه یادگیری است که از تعامل انسان با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی، طبیعی، اقتصادی و... و همچنین تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن بحث می‌کند. از آنجا که این درس بر محور کنش متقابل انسان‌ها با یکدیگر و با محیطی

امروزه جهانی پر از تغییر و تضاد پیش‌روی مخاطبان کتاب‌های درسی است. در یک سوی جهان کشوری با حداقل منابع طبیعی در سایه خرد حاکم بر جامعه و آموزش مطلوب شهروندان، توانسته است بر محدودیت‌های محیط طبیعی چیره شود و شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مطلوبی برای شهروندان فراهم آورد. در چنین سرزمینی شهروندان از حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی‌شان آگاه‌اند و در فرایند رشد و توسعه سرزمینشان سهم مهمی ایفا می‌کنند. در این بستر مناسب دانش‌آموزانی تربیت می‌شوند که مسیر توسعه را هموارتر می‌کنند و هر کدام خود را موظف به ایفای نقش کارسازی می‌دانند. در دیگر سوی جهان، مردم سرزمین‌های مستعد و برخوردار به لحاظ منابع طبیعی و شرایط مناسب جغرافیایی و حتی پیشینه غنی تاریخی و فرهنگی، در هجوم جهل، اختلافات قومی و قبیله‌ای، نداشتن برنامه‌ریزی برای آموزش نیروی انسانی توانمند، عدم مسئولیت‌پذیری شهروندان و... با مشکلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زیادی مواجه‌اند.

که در آن به سر می‌برند - در روند زمانی - استوار است، می‌توان ادعا کرد که جامعه، مکان و زمان سه محور عمده این درس هستند که باید با رویکرد فطرت‌گرایی توحیدی^۲ مخاطبان را به سوی اهداف تعیین شده هدایت کنند.

مطالعات اجتماعی با علوم چون جغرافیا، تاریخ، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، انسان‌شناسی و اقتصاد ارتباطی درهم تنیده دارد. این درس، در همین گستره وسیع بنا دارد، با مطالعه عملکرد جوامع انسانی در گذشته و حال به دانش‌آموز کمک کند تا کنش‌ها و تعاملات انسانی را درک کند، توانایی ایجاد رابطه با خدا را به دست آورد، به درک موقعیت و فراموقعیت و عناصر آن در ابعاد گوناگون (زمان، مکان، عوامل طبیعی و اجتماعی) نائل آید، سنت‌های الهی حاکم بر فرد و جامعه را بشناسد، و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با معیار نظام اسلامی باشد.^۳ محتوایی که در این راستا تهیه می‌شود،

براساس تبصره ۱ بند ۳-۴ برنامه درسی ملی، باید مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی و تربیتی و سازگار با آموزه‌های دینی و قرآنی، مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از فرصت‌ها و تجربیات یادگیری باشد که زمینه شکوفایی فطرت الهی رشد عقلی و فعلیت یافتن عناصر پنج‌گانه تعقل، ایمان، علم، عمل و اخلاق را در چهار عرصه ارتباط مخاطبان کتاب‌های درسی و آموزشی با خود، خدا، خلق و خلقت، به صورت بهم پیوسته و منسجم، با محوریت ارتباط با خداوند تبیین و تدوین کند.^۴

همچنین به استناد تبصره ۲ همان بند، محتوای تمامی متون می‌باید در برگزیده مفاهیم و مهارت‌های اساسی و ایده‌های کلیدی مبتنی بر شایستگی‌های مورد انتظار مخاطبان این‌گونه متون باشد.

تبصره‌های ۳ و ۴ بند ۳-۴ که ناظر بر جهت‌گیری‌های محتواست نیز قطعاً مورد توجه تولیدکنندگان چنین متونی خواهد بود؛ از جمله اعتبار علمی، تناسب با نیازهای حال و آینده و ویژگی‌های روان‌شناختی مخاطبان، تناسب با علائق و انتظارات جامعه اسلامی، و تناسب با توان مخاطبان.

تدوین‌کنندگان برنامه درسی جدید توجه به شش محور زیر را در سرفصل‌ها و محتوای مطالعات اجتماعی مورد تأکید قرار داده‌اند:

۱. تقویت عزت و هویت ایرانی - اسلامی؛
۲. ترویج و درونی‌سازی اخلاق و ارزش‌های اسلامی؛
۳. شناخت حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی و شهروندی در سطوح متفاوت و تقویت مهارت‌ها و نگرش‌های مربوط به آن‌ها؛
۴. شناخت میراث فرهنگی، استعدادها و قابلیت‌های کشور در

متون تولید شده برای مطالعات اجتماعی باید از ویژگی‌هایی مانند این برخوردار باشد: اعتبار علمی، تناسب با نیازهای حال و آینده، ویژگی‌های روان‌شناختی مخاطبان، تناسب با علائق و انتظارات جامعه اسلامی و تناسب با توان مخاطبان

جهان و توانایی برقراری ارتباط مؤثر در سطح جهانی؛
۵. پیشگیری از بروز بحران‌های تربیتی و آسیب‌های اجتماعی در کودکان و نوجوانان و کاهش کجروی‌های اجتماعی و گسترش رفتارهای بهنجار؛

۶. گسترش بهداشت روانی و تقویت روحیه خودباوری، نشاط، سازندگی و پویایی، امید به آینده و اعتمادبه‌نفس.

بر همین مبنا انتظار می‌رود که مؤلفان و ناشران تولیدکننده محتوای آموزشی در حوزه مطالعات اجتماعی، به استناد و جهت‌گیری کلی سازمان‌دهی محتوا و آموزش‌های این حوزه، تفکیک لازم را برای توجه به شایستگی‌های مورد انتظار تا پایان دوره آموزش عمومی (ابتدایی و متوسطه اول)، در قالب تجربیات یادگیری و درهم تنیده و تلفیقی براساس توان مخاطب فراهم آورند.

منابع آموزشی

منابع آموزشی عبارت‌اند از تمام ابزارها و وسایل ارتباطی که برای تحقق اهداف برنامه‌های آموزشی و تربیتی و پیشرفت تحصیلی متریبان ابداع شده‌اند یا به کار گرفته می‌شوند و کاربرد آن‌ها می‌تواند فرایند یاددهی - یادگیری را مؤثرتر و پایدارتر کند و تحقق یادگیری معنادار را آسان‌تر سازد. تنوع موضوعات مورد مطالعه در حوزه مطالعات اجتماعی سبب شده است، معلم و دانش‌آموز به منابع زیاد و متنوعی نیاز پیدا کنند. این منابع می‌توانند شامل انواع کتاب‌ها، نرم‌افزارها، مدل‌ها و... باشند که معمولاً در قالب بسته‌های آموزشی ارائه می‌شوند.

بسته آموزشی می‌تواند در برگزیده سه دسته از منابع آموزشی باشد:

۱. **منابع چاپی:** شامل کتاب‌های آموزشی و کمک‌درسی، مجله، کاربرگ، نقشه، کتاب کار و تمرین، کتاب مرجع و...
۲. **منابع ابزاری:** شامل رایانه، تلویزیون، ماکت، مولاژ و...
۳. **منابع اینترنتی:** شامل وب‌گاه‌ها، مجله‌های الکترونیکی، سی‌دی‌ها و...

از میان منابع فوق، در این نوشتار فقط به کتاب‌های کمک‌آموزشی و کمک‌درسی می‌پردازیم:

الف) کتاب‌های کمک‌آموزشی

کتاب‌هایی هستند که به منظور ایجاد انگیزه، افزایش دانش و سواد علمی، و توسعه یادگیری به منظور ارتقای شایستگی‌های لازم در دو بعد فردی و اجتماعی تهیه و تنظیم می‌شوند. این کتاب‌ها الزاماً به برنامه‌های درسی دوره تحصیلی وابسته نیستند و شامل کتاب‌های تکمیلی دانش‌آموز و کتاب‌های حمایتی معلمان و کارشناسان می‌شوند.

ب) کتاب‌های کمک‌درسی

کتاب‌هایی هستند که به منظور تسهیل، تثبیت و تعمیق مفاهیم، مهارت‌های اساسی و ایده‌های کلیدی در جهت اهداف برنامه‌ها و کتاب‌های درسی مرتبط تولید می‌شوند؛ مانند کتاب‌های کار و کتاب‌های تمرین.

ویژگی‌های کتاب‌های تکمیلی دانش‌آموزان

- بر اهداف حوزه تربیت و یادگیری مبتنی باشند.
- در آن‌ها اطلاعات و واقعیت‌های علمی از انسجام لازم برخوردار باشند.
- باعث ایجاد انگیزه و تقویت آن در مخاطبان شوند.
- به رشد و توسعه علمی مخاطبان کمک کنند.
- تعمیم‌ها، مفاهیم و واقعیت‌ها را به صورت مستدل انتقال دهند.
- به نیازهای اختصاصی مخاطبان توجه کنند.
- با استفاده از قالب‌های متنوعی مانند داستان، شعر و نمایشنامه به صورت‌های ساده یا ترکیبی، گیرایی مطالب را افزایش دهند.
- در ارائه مطالب علمی، خلاقیت و نوآوری داشته باشند.
- برای انتقال سریع و مؤثرتر مطالب از تصویر، نمودار، جدول، نقشه، گراف و... بهره گرفته باشند.
- علاقه مخاطبان را به مطالعه بیشتر درباره موضوع یا موضوع‌های مطرح شده تقویت کنند.
- همراه با منابع تألیف یا ترجمه کتاب، منابعی را برای مطالعه بیشتر معرفی کنند.

ویژگی‌های کتاب‌های حمایتی معلمان و کارشناسان

- حاوی اطلاعات نوینی برای گسترش دانش معلمان و کارشناسان باشند.
- محتوا را با روش‌های تازه و جذاب بیان کنند.
- شایستگی‌ها و مهارت‌های نوین حرفه‌ای، تربیتی و تخصصی مخاطبان را تقویت کنند.
- مطالعات ملی و جهانی را به منظور توسعه مهارت‌های حرفه‌ای و تخصصی ارائه کنند.
- یافته‌های جدید روشی در تدریس علوم در کشورهای گوناگون جهان را برای مقایسه تطبیقی آن‌ها با ایران ارائه کنند.
- یافته‌های جدید روشی در برنامه‌ریزی درس‌ها را با ذکر نمونه‌هایی از کشورهای جهان، برای مقایسه تطبیقی آن‌ها با ایران، ارائه کنند.
- مهارت‌ها و تمرین‌هایی قابل انطباق با محیط یادگیری و کتاب‌های درسی کشور ارائه دهند.
- توانمندی‌های معلمان را در زمینه طراحی موقعیت‌ها و فعالیت‌های کلاسی برای دانش‌آموزان افزایش دهند.
- محتوای آن‌ها با مسائل جامعه امروز، زندگی فردی دانش‌آموزان و فناوری‌های نوین در هم تنیده باشند.
- برنامه‌های درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم تجربی را برای مخاطبان تشریح، تفسیر و تبیین کنند.

ویژگی‌های کتاب‌های کار

- فرصت شکوفایی فطرت و استعدادها دانش‌آموزان را فراهم کنند.
- فرصت کاربرد یافته‌های علوم گوناگون را در زندگی فردی و

اجتماعی دانش‌آموزان فراهم کنند.

- درک دانش‌آموزان را در ارتباط با مطالب کتاب کمک درسی و برنامه درسی عمق بخشند.
- مهارت‌های لازم و مرتبط با کتاب‌های درسی را پرورش دهند.
- زمینه استحکام و استمرار فرایند یادگیری دانش‌آموزان را فراهم کنند.
- موقعیت‌ها و فعالیت‌های یادگیری و مهارت‌های متنوع و فراتر از کتاب درسی را فراهم و ارائه کنند.
- زمینه پرورش مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان را از طریق پیش‌بینی کارهای گروهی در فعالیت‌ها فراهم کنند.
- فعالیت‌های یادگیری دانش‌آموزان را در محیط متنوع محل زندگی آن‌ها بسط و توسعه دهند.
- شایستگی‌های پایه را در مخاطبان از طریق طراحی موقعیت‌های آموزشی و تربیتی مناسب فراهم کنند.

ویژگی‌های کتاب‌های تمرین

- مفاهیم و مهارت‌های اساسی مطرح در کتاب‌های درسی را به منظور تسهیل، تثبیت و تقویت یادگیری دانش‌آموزان توسعه دهند.
- در سازمان‌دهی محتوا به ایده‌های کلیدی و شایستگی‌های موجود در کتاب‌های درسی توجه کنند.
- اطلاعات مهارت‌ها و ارزش‌های موجود در کتاب درسی را به منظور تسهیل یادگیری طبقه‌بندی کنند.

- تمرین‌های بی ارتباط با اهداف درس‌ها و پاسخ مستقیم تمرین (حل المسائل) کتاب‌ها را ارائه ندهند.
- در ارائه تمرین‌ها برای تشویق یادگیرنده، خلاقیت و نوآوری داشته باشند.
- از نمودار، نقشه، تصویر و جدول مناسب برای انتقال مؤثرتر مطالب کتاب‌های درسی بهره بگیرند.
- استاندارد ارزشیابی برنامه درسی را رعایت کنند.
- به جای موفقیت آنی و زودگذر در ارزشیابی‌ها، بر یادگیری پایدار تأکید کنند.
- خلاقیت‌های دانش‌آموزان را از طریق ارائه الگوهای مناسب یادگیری و تعامل با آن‌ها پرورش دهند.
- علاقه و انگیزه مخاطبان را برای توسعه یادگیری افزایش دهند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. هدف‌های کلی برنامه‌های درسی و تربیتی، بند ۶، ص ۱۶، برنامه درسی ملی، اسفند ۹۱.
۲. برنامه درسی ملی، رویکرد و جهت‌گیری‌های کلی، بند ۴، ص ۱۱، اسفند ۹۱.
۳. برنامه درسی ملی، بیانیه حوزه تربیت و یادگیری، بند ۷، ص ۳۱، اسفند ۹۱.
۴. برنامه درسی ملی، رویکردها و جهت‌گیری‌های کلی، بند ۳-۴، تبصره ۱، ص ۱۲، اسفند ۹۱.

تنوع موضوعات مورد مطالعه در حوزه مطالعات اجتماعی سبب شده است معلم و دانش‌آموز به منابع زیاد و متنوعی نیاز پیدا کنند. این منابع می‌توانند شامل انواع کتاب‌ها، نرم‌افزارها، مدل‌ها و... باشند